

61

'લોકગીત'નું કલેવર, લોકસંસ્કૃતિ અને
પ્રકૃતિ: એક સમીક્ષા

Dr. Hari L. Vala

Associate Professor

Smt.B.V.Dhanak Arts Commerce Science and
Management College Bagasara, Gujarat

Abstract (સારાંશ) :

લોકવરસો એટલે લોકજીવનમાંથી પેઢી દર પેઢી સચવાયેલી વિવિધ વિદ્યા અને કલાઓ, સાહિત્ય, લોકરમતો, પારિવારિક સબંધો, ઉપચારો, વગેરે. તેને લોકવારસાનું મહત્વપૂર્ણ અંગ માનવામાં આવે છે. 'Folk-Song' પરથી ઘડાયેલો 'લોકગીત' શબ્દ રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ સૌ પ્રથમવાર ઉપયોગમાં લીધો હતો. લોકગીત ગ્રામ્ય, નિરક્ષર, કુદરતને ખોળે જન્મ્યા અને ઉછર્યા છે એવા લોકોની લોકબોલીમાં રચાયાં છે. લોકસમાજના હૃદયમાંથી સ્વયંસ્ફૂરિત વિકસતી ભાવાભિવ્યક્તિ લોકગીતનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. તેમાં કલ્પિત કલા કરતાં અનુભૂતિનું સહજ તત્ત્વ પ્રબળ હોય છે. લોકગીતનું બાહ્યકલેવર ધ્રુવપંકિત, કડી અને લયથી બને છે, જ્યારે આંતરિક કલેવર ભાવ, સ્વર, ગેયતા, સંગીત અને લોકઅનુભવોથી ઘડાયેલું હોય છે. ગેયતાને પ્રાધાન્ય આપતું આ સાહિત્ય સ્વરૂપ માત્ર વાંચવાથી તેના સૌંદર્યનો સંપૂર્ણ રસ અનુભવાતો નથી.

લોકગીતોમાં વ્યક્તિગત નહીં પરંતુ સમગ્ર સમાજની લાગણીઓનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. લોકોના ખાનપાન રીતરિવાજ, વ્યવસાય, પોશાક, રહેણાંક, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા, લગ્ન, તહેવાર, ધંધા-ધાપા, સુખ-દુઃખ, કુટુંબ કલહ જેવા લોકજીવન તથા લોકસંસ્કૃતિના તમામ પ્રસંગો તેમાં સ્થાન પામે છે. એવી જ રીતે પર્યાવરણ, જંગલ, નદી, ઋતુઓ, વૃક્ષો, પશુ-પક્ષીઓ આ બધું લોકગીતોમાં સૂક્ષ્મ રીતે પ્રગટે છે.

ભાષાની સાદાઈ હોવા છતાં તેમાં પ્રતીક, રૂપક, અનુપ્રાસ જેવા અલંકારો ભાવને વધુ પ્રભાવશાળી બનાવે છે. લોકગીતની આ સરળતા, સ્વાભાવિકતા અને લોકભાવના તેને શિષ્ટસાહિત્ય કરતાં પણ અનોખું સ્થાન અપાવે છે.

ચાવીરૂપ મુદ્દા:

- લોકગીત લોકો દ્વારા, લોકો માટે લોકબોલીમાં પેઢી દર પેઢીથી ચાલ્યું આવતું પદ્યસ્વરૂપ છે.
- તેનું મૂળ 'Folk-song' સંજ્ઞામાંથી ઘડાયો છે. ગુજરાતીમાં સૌપ્રથમવાર રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ તેનો પ્રયોગ કર્યો.
- લોકગીતનું સર્જન નિરક્ષર, કુદરતપ્રેમી અને લાગણીશીલ ગ્રામ્ય લોકોના જીવન અનુભવોમાંથી થાય છે.
- લોકગીતમાં ધ્રુવપંકિત, અંતરા-કડી, લય, સંગીત અને ગેયતા તેની વિશિષ્ટતા છે.
- તે ગેયતાથી રૂંડે લાગે છે. ગેયતામાં તેનું સૌંદર્ય ઊભરાય છે.
- લોકગીતમાં સમૂહ જીવનનું પ્રતિબિંબિત પડે છે.

- લોકજીવનના રહેણાંક, ખાન-પાન, પોશાક, રીતિરિવાજ, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા, તહેવાર, કામકાજ, સંબંધો અને દુઃખ-સુખ બધું જ લોકગીતોમાં વણાય છે.
- ભાષાની સાદગી હોવા છતાં લોકગીત પ્રકૃતિ, પ્રેમ અને માનવજીવનના અનુભવોને રૂપક, પ્રતીક દ્વારા કલાત્મક ઘાટ આપે છે.

પ્રસ્તાવના :

લોકવારસાનો સામાન્ય અર્થ એવો ઘટાવી શકાય કે, પરંપરાગત જીવન જીવતા લોકોમાંથી પેઢી દર પેઢી સચવાયેલી વિવિધ સ્તરની વિદ્યાઓ, કલા, સાહિત્ય. તેમાં લોકોનાં રહેણાંક, ખાન- પાન, પોશાક, ધંધા-ધાપા, શણગાર, રીતિરિવાજ, મંત્ર-તંત્ર, સંગીત, સાહિત્ય, લોકોપચાર, લોકરમતો એ તમામનો સમાવેશ થાય છે. લોકગીત પણ લોકસમાજ દ્વારા નીપજેલ લોકસાહિત્યનો વિશિષ્ટ અંશ છે. 'લોકગીત' શબ્દ મૂળ અંગ્રેજી Folk-Song સંજ્ઞા પરથી ઘડાયેલો છે. કંઠસ્થ કે મુખપરિપાટીનાં ગીત માટે આપણે ત્યાં સૌપ્રથમ 'દેશજગીત' શબ્દ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતો હતો. પરંતુ આપણે ત્યાં ઓગણીસમી સદીના પાંચમા દાયકાથી શરૂ થયેલ લેખન, સંશોધન અને સંપાદનની પ્રવૃત્તિ વીસમી સદીના પ્રારંભે પહોંચતાં એ વધુ સૂક્ષ્મ અને વેગવંતી બને છે. તેના કારણે શિષ્ટસાહિત્યની માફક લોકસાહિત્ય અને લોકગીતોના પદ્ધતિસરના અભ્યાસની અસરતળે ઈ.સ. ૧૯૦૫માં રણજિતરામ વાવભાઈ મહેતાએ 'દેશીગીત' ને સ્થાને 'લોકગીત' શબ્દનો પ્રથમવાર પ્રયોગ કર્યો હતો. કંઠસ્થ પરંપરાનાં ગીતો માટે તે શબ્દ બંધબેસતો લાગતાં પછીથી સર્વસ્વીકૃત બન્યો છે.

'લોકગીત' સંજ્ઞા એ 'લોક' અને 'ગીત' એ બે શબ્દોના યુગ્મથી અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. લોકગીત એટલે લોકો વડે ગવાતું ગીત એવો સાધારણ અર્થ નીકળે. લોકગીતના સંદર્ભમાં શ્રી હસુ યાજ્ઞિક કહે છે: "લોક શબ્દ એવો અનેકાર્થી છે. 'લોક' અને 'લુક' (look) એટલે કે જોવું પણ એક જ ભાષાકુળના પૂર્ણ શબ્દો છે. સંસ્કૃત 'લોક'માં જે પોતે જુએ છે અને જે પોતે જ જોઈ શકાય છે એ બંને અર્થ સમાયેલા છે. 'આલોક' અને 'પરલોક'માં પણ જે દૃશ્યમાન છે એવો વસવાટો પ્રદેશ અને પ્રત્યક્ષ રૂપે દૃશ્યમાન નથી એવો પ્રદેશ એવા બે અર્થ જોઈ શકાય છે."^૧ તે અનેકાર્થી હોવાથી સંસાર, જનતા, જનસમુદાય, સ્વર્ગલોક, પૃથ્વીલોક, પાતાળલોક, ચૌદલોક, પૃથ્વી, ક્ષેત્ર, જનપદ, તપ-સાધના એમ વિવિધ અર્થો નિષ્પન્ન થાય છે. પરંતુ અહીં 'લોક' એટલે જનસમુદાય. તેમાં પણ સંસ્કૃત કે સાક્ષર લોકો નહીં, પરંતુ અશિક્ષિત અને અસંસ્કૃત લોકોનો સમુદાય. જે ગામડાં, વન કે પહાડોમાં વસવાટ કરે છે એવા કૃષકો, પશુપાલકો અને શ્રમિકોનો સમૂહ. આ લોકો આધુનિક જીવનપદ્ધતિથી તદ્દન અલિપ્ત હોય છે. પોતાના પૂર્વજોની પરંપરાગત જીવન ઘરેડમાં જીવતા હોય છે. નવીન જીવનથી દૂર રહેલ માત્ર કુદરતને ખોળે જન્મીને ઉછરેલ એવા નિરક્ષર અને લાગણીશીલ માનવીઓના સમૂહ દ્વારા તેમના જીવન અનુભવો તેમની લોકબોલીમાં ગીત, સંગીત તેમ જ નૃત્યના સુમેળ સાથે સ્વાભાવિક રૂપમાં પ્રગટે તેને 'લોકગીત' કહેવામાં આવે છે. લોકગીતના સંદર્ભમાં હસુ યાજ્ઞિક કહે છે: "લોકગીતોને સાહજિક અને સીધો સંબંધ સ્ત્રીઓ અને સંસારજીવન સાથે છે. ગેય માધુર્ય એનો પ્રાણ છે અને ક્રિયા નૃત્યની એમાં સંગત હોય છે. આથી લોકગીતના શબ્દો અને ગેય ઢાળમાં લયનું ચુસ્ત અને સાહજિક રૂપ બંધાયેલું જોવા મળે છે."^૨ જયમલ્લ પરમાર નોંધે છે કે, 'લોકજીવનના અવ્યક્ત મનમાં અનાયાસે ઉદ્ભવતા મનોભાવની લયાત્મક અભિવ્યક્તિ તે લોકગીત છે."^૩

લોકગીત વ્યાપક પ્રસાર-પ્રચાર પામેલું કંઠસ્થ સ્વરૂપ છે. તે વિશ્વના પ્રત્યેક પ્રાંત, ભાષા અને પ્રજામાં વિસ્તરેલું છે. શિષ્ટ સાહિત્યમાં વિવિધ કાવ્યપ્રકારો ઉપર પણ લોકગીતોનો પ્રત્યક્ષ- અપ્રત્યક્ષ પ્રભાવ પડ્યો છે છતાં લોકગીતનો આરંભ કયા સ્થળે, કયા સમયમાં અને કયા વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ વડે થયો હશે એ સવાલનો પ્રત્યુત્તર મેળવવો અતિ કઠિન છે. કેમ કે વેદ ગાથાઓ જેટલું જ જૂગજૂનું લોકગીત છે. આદિકાળથી આવાં ગીતો રચાતાં રહી લોકોના કંઠે જળવાઈ નિરંતર વિકસતા-પાંગરતા રહ્યાં છે. લોકગીતોની આ પ્રકારની અનિશ્ચિતતાને ધ્યાનમાં રાખી મેઘાણીએ નોંધ્યું છે કે, “ જેના રચનારાએ કદી કાગળ અને લેખણ પકડ્યા નહિ હોય, પ્રેમાનંદને નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે કેટલો કાળ વીંધીને એ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે.” આમ લોકગીતની ઉત્પત્તિ અંગે હંમેશા ગૂંચો જ રહી છે. અલબત્ત પ્રાચીન સમયમાં લોકગીતના અણસાર મળે છે ખરા. જેમા રામજન્મ પ્રસંગે ગાંધર્વોએ ગીત ગાયેલાં, શ્રીકૃષ્ણના જન્મ પ્રસંગે ગોપીઓએ ગીત ગાયાં હતાં. પ્રાચીનકાળના લગ્નાદિ અવસરોમાં ધંધાદારી ગાંધર્વો ગીત ગાતા હતા. એટલી સ્પષ્ટતા લોકગીતો વિશે મળે છે. તે ઉપરાંત લોકગીતની ઉત્પત્તિ માનવહૃદયની પ્રસન્નતામાંથી, શોર્ય ભાવમાંથી, માતાના વાત્સલ્યભર્યા હાલરડામાંથી, કૃષકો, પશુપાલકો કે આદિવાસીઓના કંઠેથી થઈ હશે એવી પણ કેટલીક સંભાવનાઓ પ્રચલિત છે. સર્વથા આગળ દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે લોકગીતનો ઇતિહાસ વેદગાથાઓ જેટલો જૂનો છે. જે રીતે વેદગાથાઓ અપૌરુષેય છે તેમ લોકગીતો અપૌરુષેય છે માટે તેમનાં યથાર્થ કુળ-મૂળ સુધી પહોંચવું ઘણું અઘરું છે. તેથી તેમના સંબંધે એટલું જરૂર કહી શકાય કે તે કોઈ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ દ્વારા તે રચાયને મુખોમુખ જળવાઈ વિસ્તર્યાં હશે. વળી પૃથ્વી પર જયારથી મનુષ્યએ વિવિધ સંવેદનાઓ અનુભવીને, તેમને પોતાની નિરાડંબરી વાણીમાં પ્રગટાવવા માટે સામર્થ્ય કેળવ્યું હશે તે સમયથી લોકગીત અસ્તિત્વમાં આવ્યું હશે એમ માની શકાય.

માનવસમાજમાં ગીતની બે પરંપરા પ્રવર્તે છે. એક શિષ્ટગીત અને બીજું લોકગીત. ઉપલક્ષ રીતે જોવા જતાં ભાવ, ભાષાની રીતે બંને એકસમાન દેખાય ખરાં. પરંતુ એવું નથી. બંનેના ગુણ લક્ષણ અલગ છે. શિષ્ટગીત સભાનતા પૂર્વકની રજૂઆત છે. શિષ્ટસાહિત્યનો કવિ પોતાની સંવેદનાઓને કલ્પના વડે રંગી, સર્જનાત્મક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ વડે પ્રસ્તુત કરે છે. તેમની સામે લોકગીતની રજૂઆત સભાનતા પૂર્વકની નહિ પણ સ્વયંસ્ફૂરિત છે, જે રીતે સૂર્યનું ઊગવું-આથમવું અને વૃક્ષ પર ફૂલનું ફૂટવું સ્વાભાવિક છે. તે રીતે લોકગીતનું સ્ફૂરણ નૈસર્ગિક અને સહજ છે. તેથી જ કવિઓ દ્વારા રચાતાં ગીતની સરખામણીમાં લોકગીત વ્યવહાર જગતમાં વધુ ટક્યાં છે.

લોકગીતનું બાહ્યકલેવર, ધ્રુવપંક્તિ, કડી, અંતરા, આરંભ-અંતથી ઘડાયેલું છે જ્યારે આંતરકલેવર શબ્દ, સ્વર, ગેયતા, સંગીત, નૃત્ય, સંઘોર્મિ, રસ, લોકજીવન, પ્રાકૃતિક પરિવેશ, પાઠાંતર એવાં તતત્ત્વોથી રચાયેલ છે. તેમાં ધ્રુવપંક્તિ અને અંતરા-કડી વડે ભાવનું વેગપૂર્વક નિર્વહન થાય છે. તેમાં સર્વપ્રથમ હારે...મેહુલિયો, 'હા...મણિયારો હાલ્લું હાલ્લું' એવા લયના લટકણિયાં સ્વરને લયના માર્ગે ચડાવે છે અને તે પછી અંતરા કે કડીની એક પછી એક સાંકળ ગૂંથાતી જઈને ભાવ વર્ણવાતો જાય છે ને આખરે ગીતનું માળખું આકાર પામે છે.

ગેયતા લોકગીતનો વિશિષ્ટ ગુણ છે. જેમ કાવ્યનો ધ્વનિ શબ્દાર્થ, ગીતનો ધ્વનિ શબ્દથી વ્યંજિત થાય છે તેમ લોકગીતનો ધ્વનિ સ્વરથી વ્યંજિત થાય છે. ગીત હોય ને છતાં ન ગવાય એવું શિષ્ટગીતમાં બને પણ લોકગીતમાં ક્યારેય સંભવી ન શકે. ઊર્મિપ્રધાન લોકગીતના ભાવ, ભાષા, રજૂઆત બધું જ

સરલ હોય છે. ચિંતન, બોધ તેમાં ભાગ્યે જ પ્રગટે અને પ્રગટે તો ગીતનો કોમળદેહ તેને ઝીલી ન શકે. લોકગીત વાંચવા, લખવા કે બોલવાની વસ્તુ નથી. માત્ર શબ્દના બીબામાં પડેલું લોકગીત નીરસ બની જાય છે. પણ કોઈ ગાયકના કંઠે ચડે કે પછી સ્ત્રી-પુરુષોના કંઠે તેમના પ્રચલિત ઢાળમાં સ્થિર પણે કે નાચતા, ફૂદતા સંગીતના સુમેળ સાથે ગવાય ત્યારે તેમની મધુરતાનો આસ્વાદ મળે છે. લોકગીત લોકો દ્વારા રચાય છે અને લોકો દ્વારા જ ભોગવાય છે. તેથી તેમાં કોઈ એકાદ વ્યક્તિનો નહિ પરંતુ લોકોની ઊર્મિનો પડઘો પડે છે. તેમાં પ્રગટતા સંસ્કાર, વિચાર કે સંવેદન વ્યક્તિગત નહિ, સાર્વજનિક હોય છે. દૃષ્ટાંતથી આ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ થશે. જેમ કે,

“એક નીચો તે વર ન જોજો દાદાજી,
નીચો તે નત્ય ઠેબે ચડશે,
કેડે પાતળિયો અને રંગે શામળિયો,
જે મારી સૈયરુએ વખાણિયો.”

લોકગીતની આ પંક્તિમાં પિતા સન્મુખ મનપસંદ પતિની ઓળખ આપતી માત્ર એક જ કન્યાનું નહિ, પરંતુ સમાજમાં લગ્નોત્સુક એવી તમામ કન્યાના ભાવનું પ્રતિબિંબ પડેલું વર્તાય છે. ‘વહુ એ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ...’ એ લોકગીતમાં સંયુક્ત કુટુંબમાં વિપત્તિઓનો ભોગ બની જીવન ટૂંકાવતી કોઈ એક જ ઘરની વહુનું નહિ પણ સમસ્ત સમાજની પારિવારિક મતભેદોની ભોગ બનતી નારીઓની સ્થિતિ વર્ણવાય છે.

પરિવર્તનશીલતા એ લોકગીતનું ધ્યાનપાત્ર લક્ષણ છે. તે સ્મૃતિ અને શ્રુતિના રૂપમાં સચવાયેલ હોવાથી સમયે-સમયે લોકો તેમાં પોતાના સંસ્કાર, રુચિ તેમજ ભાવનાને અનુરૂપ નીતનવા સુધારા-વધારા ને ઘટાડા કરતા રહે છે. તેથી લોકગીતનો મૂળ એક પાઠ ઉપલબ્ધ થવાને બદલે તેમના અનેક પાઠ પ્રચલિત બને છે. પાઠની સાથોસાથ તેને ગવાતા ઢાળ અને લય પણ પલટાઈ જતા હોય છે. આટલાકાળથી લોકગીત અને લોકજીવનને શણગાર, અતૂટ નાતો રહ્યો છે. લોકજીવનને કોઈપણ સંજોગોમાં લોકગીત વિના ચાલ્યું નથી. લોકોને કોઈ ને કોઈ કામકાજનો થાક હોય, જીવનના વિવિધ પ્રસંગો હોય, તહેવારો હોય, ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ હોય કે પછી લોકરમતો હોય તેમાં લોકગીત અવશ્યપણે જોડાયેલું રહ્યું છે. લોકજીવનમાં સંયુક્ત પરિવારના સંબંધો, સંઘર્ષો, લોકો રીતિરિવાજો, ઘરોની બાંધણી, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા, ધંધા-ધાપા એ તમામનું પ્રતિબિંબ લોકગીતમાં પડે છે તેમાં સાસરીયામાં વિપત્તિ વેઠતી વહુનો વલોપાત, સાસુના ત્રાસથી ફૂલો પૂરતી વહુ, પતિ-પત્નીના દામ્પત્ય જીવન, કડવા-કઠોર સાસરિયાં, આકરા સ્વભાવના પતિ, આકરા સ્વભાવની પત્ની વગેરેનું લોકગીતમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. એક લોકગીતમાં પરદેશ નોકરી કરવા ગયેલા પુત્રની વહુને સાસુ જુલ્મો કરી રીબાવીને અકાળે મારી નાંખે છે. પ્રેમાળ પતિ બાર વરસે ઘેર પાછો ફરે છે ત્યારે પત્નીને મળવા અનેક બહાના બતાવે છે. અંતે રહસ્ય ઉપરથી પડદો હટે છે કે પત્ની તો ભરચુવાનીમાં જ સાસુ દ્વારા ભારે દુઃખ પામી મરણ પામી છે. તે ઘટનાનું સરસ ચિત્રણ થયું છે. જેમ કે,

“માડી, બાર બાર વરસે આવિયો રે;
માડી, નો દીઠી પાતળી પરમાર રે, જાડેજી મા..
મો'લુમાં દીવો સગ બળે રે,
નેવે તે નવરંગ ચુંદડી રે”.

લોકગીતમાં લોકજીવનનું પ્રાકૃતિક પરિવેશ સહિત નિરૂપણ થાય છે. લોકજીવનને સીધી નિસ્ખત પ્રકૃતિ સાથે હતી તે પછી તે કૃષક હોય, ભરવાડ હોય, રબારી હોય, મજૂર કે આદિવાસી હોય પણ તેમનો નાતો પ્રકૃતિનાં તત્વો સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલો હતો. તેથી તેમનાં ગીતોમાં આંગણાથી માંડી સીમ, જંગલનાં પશુ, પક્ષી, ઝાડ-પાન, વૃક્ષ-વેલી, જળાશયો, વિવિધ ઋતુઓના રૂપરંગ વગેરે અનોખી રીતે રજૂ થાય છે.

લોકગીતની ભાષા તીવ્ર અને અસરકારક હોય છે. શિષ્ટગીતની માફક લોકગીતમાં વણાનુપ્રાસ, પ્રાસાનુપ્રાસ, અલંકાર, કલ્પન, પ્રતીકના માધ્યમે ભાવની અભિવ્યક્તિ સધાય છે જેમ કે,

"મારી નવરંગી વાડીમાં કેવડો મહેંકિયો રે લોલ,
ઠાકોર કેવડો લેતા જાવ કે, આગળ નહીં મળે રે લોલ."

આ લોકગીતની પંક્તિઓમાં યોજાયેલ 'નવરંગી વાડી' અને 'કેવડો' બંને શબ્દો જુવાનીથી ઉભરાતી પ્રકૃતિ કાયા તેમજ પ્રેમનું સૂચન કરનારા છે. એવી જ રીતે,

"તમે રે ચંપો ને અમે કેળ,
તમે રે હીરો ને અમે લાલ,
તમે રે પાણી ને અમે પાળ."*

અહીં ઉપરોક્ત પંક્તિઓમાં પુરૂષ માટે ચંપો, હીરો અને પાણી જેવાં રૂપકો ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યાં છે. તેમ સ્ત્રી માટે કેળ, લાલ અને પાળ જેવાં રૂપકો યોજાયાં છે. આ રીતે લોકગીત નિરક્ષર લોકોની નિરાડંબરી શૈલીમાં રજૂઆત પામીને પણ સશક્ત શૈલીની અનુભૂતિ કરાવે છે. લોકગીતોની આ વિશિષ્ટતા જ તેમને નિરક્ષરજનોના અણઘડ ગીતોમાંથી મુક્ત કરી શિષ્ટ સાહિત્યનાં ગીતોથી પણ ઉપલી પાયરીએ મૂકી આપે છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

1. યાજ્ઞિક, હસુ, 'લોકવિદ્યા પરિચય', ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૦૫, પૃષ્ઠ-૪
2. યાજ્ઞિક, હસુ, 'લોકવિદ્યા પરિચય', ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૦૫, પૃષ્ઠ-૨૯
3. પરમાર, જયમલ્લ, 'આપણી લોકસંસ્કૃતિ', પ્રવીણ પ્રકાશન- રાજકોટ, નવસંસ્કરણ- ૨૦૦૨, પૃષ્ઠ-૧૩૫
4. શેખડીવાલા, જશવંત, 'લોકસાહિત્ય આલોક' પ્રકાશક: રમેશ ગાનાકર (વિતરક: પાર્શ્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદ), પ્ર.આ.૨૦૦૭, પૃષ્ઠ -૧૧